

Belsősomogy.*)

A dunántúli dombos-hegyes vidék Somogy közepén széles, alacsonyan fekvő homokbuckás síkot fog közre. Az Alsó-zalamellékről már jól ismert *Zalaapáti-hát* nyílegyenesen folytatódik Somogyban Csurgó vidékéig; tehát egészen a Dráva síkjáig. Ez a hát határolja a nagy homoklapályt Ny felől. Zalavár, Iharosberény, Csurgó esik bele ebbe az egyenes ÉD-i határvonalba. K-ról a külsősomogyi dombvidék Ny-i végbástyája, a *Gamási-hát* és a *Zelicség* Ny-i hegytöve bocsátja le a homokterületre lejtőit. Somogyvár, Kadarkút esik bele ebbe a csaknem szintolyan egyenes határvonalba, É-on a Balatonig, D-en a Drávaszélig ér ez a nagy térség, ezt nevezik *Belsősomogynak*. Szintén régi név, melyet kopott írások és még ma is élő használat tartott meg számunkra. Nemcsak Somogy megyének legnagyobb tája egyúttal a vármegyének magja, közepe, a Dunántúl egyik legérdekesebb földje. Belsősomogy mintegy 40 km. szélességű, 60—70 km. hosszúságú, széles vályú a somogyi és a zalai hegyek közén. A dunántúli apró tájegységek közül Belsősomogy terjedelmes térségeivel éppen úgy kiválik, mint a fejmegyeyi Mezőföld. A két táj azonban csaknem minden jelenségében annyira elütő egymástól, hogy minden olvasómnak azt ajánlhatom, hogy ezt a két fejezetet egymás után olvassa el. A két táj egybehasonlítása fölöttébb érdekes tanulságokkal jár. Csak egyben hasonlítanak egymáshoz: *ősidők óta az állatok teméntelen sokasága talált itt megélhetést* . . . . .

A magyarság megtelepedése.

Nyilván ez a nagy erdőség közbül megszállatlan maradt, amolyan *gyepűelve* lehetett. Ezt látszik bizonyítani az a körülmény is, hogy a XI. sz.-ban királyi földesúri fennhatóság alá tartozó, zárt terület volt legnagyobb része. Érdekes mindenesetre az, hogy a későbbi Somogy vármegyének ez a ha-

*) Szemelvények szerző „Dunántúl és Kisalföld írásban és képen” c. műve első kötetének hasonló című fejezetéből.

talmas erdőterülete nem tartozott Somogyvár alá. A XII. sz.-ban az egész vidék *Segösd* néven szerepel. Majd még valamivel későbben Segösdvára székhelye a területnek.

Annai bizonyos tehát, hogy Belsősomogy a XI. sz.-ban nagykiterjedésű, *szervezett királyi birtok*, melyből egyes családok kapnak kisebb-nagyobb királyi adományokat. Hogy mi fajta volt a nép maga, mely itt élt, arról biztos tudomásunk nincsen. Nem valószínű, hogy az első magyar megszállók teljesen elkerülték volna ezt a vidéket. A Vér—Bulcsu törzséhez tartozó Bogátnem ősi szálláshelyét joggal gyaníthatjuk a mai Alsóbogáti-pusztá helyén, a tatár előtt fennállott *Bogát* községben és Felsőbogátban (Segesd, ill. Edde mellett). A folyton ismétlődő hadjáratok, belviszályok és a tatárjárás idején kitűnő menedéket nyújtottak az irtatlan erdők. Amint a török időkben, sőt még azután is földönfutók és az igazságszolgáltatás elől bujdosók menhelye volt a belsősomogyi erdő, ezt a szerepét bizonyosan betöltötte azokban a régi válságos időkben is. A tatárjárás előtt az említett Bogáton kívül Segesden, Ötvösön, Szobon, Korpádon, Nagyatádon, Lábodon és Kálmáncsán voltak falvak. Négy helyen tudunk a *Tibold*-nemzetség birtokáról, továbbá a *Győr*-nemzetségbe tartozó Mór-család és a *Korpádiak* birtokáról. Nagyatád, Somogyszob, Magyaratád a *királyné birtokai* voltak. Magyaratád a királyné hírnökei, Ötvös a királyi udvarnokok, Nagyszakácsi az udvari szakácsok falva. Felsőbogát-pusztán a székesfehérvári, Merenyén a budai káptalan birtokait találjuk. Csurgón van a *János-lovagok* konventje, Szulokon birtokuk. Mindenesetre érdekes, hogy a nagy területen mindössze egy plébánia van, *Csurgón*. Itt különben még ma is áll a régi Árpád-kori román templom sisakos tornya.

A tatárjárás után feltűnően szaporodik a községek száma. Kb. 150 községet találunk területünkön, ahol egyben a plébániák (24) és egyházi birtokok száma is erősen megnövekszik. Három sűrű településű területet találunk, mégpedig Berzence környékén, Nagyatád és Szigetvár vidékén. *Berzence* körül a régi oklevelek nem kevesebb mint 20 falut, *Nagyatád* közvetlen környékén is vagy egy tucatot említenek. Akad azonban mintegy 12 olyan falu is, amely már akkorra elpusztult. Sok helyt van birtoka a vránai perjelségnek, a pannonthalmi Benedekrendnek, de birtokosként szerepelnek a veszprémi püspök-

ség és a pécsi főesperesség, a nyúlszigeti apácák, a toldii Pálosok, a székesfehérvári és esztergomi káptalan, a zselicszentjakabi apátság, Nagyatádon és Segösdön pedig a ferencrendiek. A vidék legfontosabb vára *Segösdvár* és *Babocsa* . . . . .

Azon a nagy, széles sávon, mely nagyjában Inke, Vése vidékéről, Berzence és Nagyatád között vonult végig nagy félkörívben Szigetvár felé, sok napi járóföldön sem akad falu. Itt terjengtek azok az érintetlen őserdők, amelyekben már ebben a korban igen megerősödhetett a fékezhetetlen kanásztársadalom uralma. Hiszen azt olvassuk, hogy ez volt „a Bélák korában a királyi nyájak birodalma“, itt „a kanászt a török se bánthatta, sarcolhatta“ [141/294]. Bélavár és Udvarhely királyi kanásza Béla királyt Dalmáciáig kísérték a tatár elől való meneküléskor. . . . .

A szilaj pásztorkodás igen ősi lehetett ebben az erdőországban. Vannak ugyan, akik tagadják, hogy a honfoglaló magyarság hozott volna magával sertést is háziállatként, *Herman Ottó* azonban nagy buzgalommal és nem kevesebb sikerrel bizonyítgatja, hogy a kanász a magyar őspásztorkodásnak legalább igen régi alakja. Ha pedig ez áll, akkor mi sem természetesebb, hogy Belsősomogy határtalan makkosai már az első időktől kezdve a magyar kanásztársadalom fészkei lehettek. . . . .

A török idők.

A pusztulás mértékéről fogalmat adhat, hogy mintegy 100 falu és város pusztult el ez alatt az idő alatt. Amikor azonban a török valamennyire már biztonságban érezte magát, igyekezett mindent megtenni az adóbevételek fokozására. Minden erővel támogatta a vásárokat s ennek folytán mint egyebütt, itt is virágzóknak mondható kereskedelem fejlődött ki.

Egyebekben is sokáig élő nyomokat hagyott hátra a törökvilág. Valóságos telepítési politikát folytatott, számos rác családot hozott erre a vidékre is. A rácok nyomai még kimutathatók voltak Babocsán az 1790-es években, Szigetváron még ma is. Ma is élő maradványa a törökvilágnak e vidék egyik-másik népszokása. Így pl. törökhatásra vezetik vissza Somogy

e részén a nép körében szokásos *fehérgyászt* (Csököly, Kisbajom) [141/302], sőt vannak vidékek, ahol az asszonyok még nemrég kendővel takarták arcukat.

Belsősomogy erdőségei.

Somogy az erdős megyék közé számít. Az egész megye területéből 1923-ban 17 $\frac{1}{2}$ %, Belsősomogyban 1895-ben 28 $\frac{1}{2}$ % az erdő. Ha most visszamegyünk még száz esztendőre, a József császár korabeli térképek alapján Belsősomogy erdősége a területnek 60%-át foglalta el. Tehát több mint kétszerannyi az 1895. évinél. Itt vannak és voltak is mindenkor a megyének legnagyobb kiterjedésű erdei. Vályi András (1799) ugyan azt írja, hogy „hajdan sokkal kevesebb erdeje volt, míg II. Lajosnak szerentsétlen viadallya által lakosaitól annyira meg nem fosztatott“ [134/III. 269]. Ez azonban nyilvánvaló tévedés. Igaz ugyan, hogy a XV. sz.-ot megelőző korban több falu volt ezen a vidéken, de már korábban kifejtettük, hogy azok csomóba verődtek a táj szélein, az Inkétől Szigetvárig terjedő széles erdősáv kimutathatóan mindenkor településmentes volt. Egyébként is sokkal valószínűbb az, hogy a török háborúk idején legalább a széleken, az erdők jó része áldozatul esett a zavaros időknek.

Bízást mondhatjuk tehát, hogy valamikor a területnek még 60%-nál is nagyobb részét, talán $\frac{3}{4}$ -ét is erdő borította.

Hatalmas cserrengetegek terültek el itt. A hatalmasok között a leghatalmasabb a Nemesdéd, Vése, Iharosberény vidékén kezdődő, Nagyatád és Berzence között D-nek, egészen a Dráva síkjáig húzódó, 40 km hosszúságú, 10—15 km széles erdőöv volt. É-i része a *Kanizsai-berek*, középiütt van a *Szentai-erdő*, D-en az agarévi *Gyóta-erdő*. A Kanizsa-berek belsőjében számos lapos, mocsaras fenekű tó van, közöttük legnagyobb a *Baláta-tó*, mely még ma is sajátos vízi növényzetével a legősibb állapotot őrző óriási vadaskert. Pompásan írja le ezeket a somogyi erdőket *Baksay Sándor*, nem is kíséreljük meg, sikerülne-e nekünk jobban, halljuk tehát őt: „Erdő erdőre borult“. „Valóban ez az erdőség egészen királyi kanászoknak való hely volt . . .“ „a somogyi erdők, a különféle fák öspéldányainak ez az egymásba ölelkező véghetetlenége, oly sötétek és gyilkos tekintetűek a félelmes szívű vándornak, egyszersmind boldog tanyái is millió és millió madárnak, ezer

és ezer félnk erdei vadnak“ . . . .Ezen magas szálú erdők mellett egy másik erdő, a csipke- és mogyoróbokrok erdeje, és a mogyoróerdő alatt egy harmadik, még alázatosabb, még kedvesebb, a szamócaerdő kápráztatja a szemet, csábítja, csalogatja fiatalságot. Kora tavasszal a nyírfa fehér bordáiból patakszik az édes ital, de sőt még az ághegyeken is permetez; ősz felé a páfrán ingatja virágtalan fejét, a gombák százféle kalappal köszöntik a cserkészöt és piroslik a som, ez az anyajegy a szép vármegeye arcán.“ . . . .

Ezeknek a titokzatos őserdőknek a belseje volt az ősrégi *kanásztársadalomnak* a birodalma.

A kanászokat is remekül leírja *Baksay*: „A folytonos semmit- vagy igen kevesettevésben unatkozó erő birkózásban, báltavetésben, famászásban, bujkálásban, csínytervezésben, erőszakban és ha néha városba, vásárba, búcsúra került, véres verekedésben edzette magát s igen gyakran Kaposvárott vagy a *tapsonyi vasak* közt senyvedt el,* vagy a törvényfán szakadt meg. Széles fekete szalaggal beszegett súlyos vargánya-kalapjával, cifrára kihányt rövid veszprémi szűrével, háta közepéig sem érő gallértalan ingével, száz redőkbe szedett, hosszú rojtos, rövid gatyájával, telekes bocskorával, balkézben viselt fényes baltájával, középen kétfelé választott, részben hátra szabadon omló, részben füle mellett csimbókba kötött fekete hajával, hetvenkedésével és káromkodásaival: ez volt a kanász. Némelyik kinövi magát közöttük királlyá, kinek szava Siófoktól Dráva-Fokig parancsszámba megy a kanásztársadalomban, rendőrködik és ítéletet mond társai között és eszével, vagyonával tekintélyre vergődik, mint Kertész Pali Kálmáncsán, aki uralkodott és meghalt a nélkül, hogy valaha megfordult volna Kaposba“ . . . .

Semmi kétség aziránt, hogy a szilaj pásztoroknak ezek a legszilajabbjai ősrégen ütöttek itt tanyát. Kíséreljük meg életviszonyaiknak a megállapítását, a rendelkezésre álló adatok alapján. Egy pillantás a régi térképekre elegendő annak megállapítására, hogy ezen az óriási területen a XVIII. sz. végén

*) Tapsony egy időben amolyan megyeszékhely volt. *Tapsonyi vasak* = a tapsonyi megyei tömlőc.

egyetlen község sem volt. Csak messze kint a széleken, szinte félve, lopakodva az erdő közelébe az emberi telepek, maguk körül sovány kis *irtások*at nyitva, melyeken egy kevés földmívelést is üzhetnek.

Feltűnő azonban, hogy a hatalmas nagy erdőségeken keresztül elég sok út vezet. És még ennél is feltűnőbb az a tömördek *csárda*, mely ezeknek az utaknak a mentén tanyát ütött. A csárda éppen ellenkezően viselkedik, mint a falu; a nyílt mezőséget kerüli, csaknem mind bent található az erdők mélyén. Világosan mutatja ez azt, hogy ezek a csárdák nem amolyan, ebben a korban másutt az országutak mellett közönséges kocsmák. Az erdő tanyái a kanászvilág szüleményei, az erdőben tanyázó, a falvak területéről kitiltott szilaj pásztornép kélját, kényelmét szolgáló, a falutól óvakodó *bitang* legényeknek, betyároknak, zsiványoknak oltalmat nyújtó egyetlen emberi települések. Rendszerint a kocsmáros volt egyúttal az orgazdájuk.

A József császár korabeli térképen látjuk a következő csárdákat: a Kanizsa-berekben Kishomok-, Baláta-csárda, Felsősegesd vidékén Lábodi-, Balogdi-, Kozmai-, Belegdi-, Szabási-, Korpádi-csárdák, Nagyatád vidékén Döbrigi-, Szentlászlói-, Bodvicai-, Malomi-, Pipagyujtó-csárda; Babocsa táján Pöttendi-, Bakházai-, Tarnócai-, Hatfa-, Rigóci-, Szulki-, Visontai-, Csarteleki-, Hamuházi-, Kisdobszai-csárda; a Zselic szélén Hedrehelyi-, Szarvas-, Molványi-csárda. Pedig ez nem is mind, mert a szabási református pap egyik írásából tudjuk, hogy egyedül Szabás környékén volt a *Hidi-* és *Gondósa-*csárda, valamint a *Cigány-dülő* kanász-tanyája.

A XVIII. sz. végén egyre jobban fejlődő birkatenyésztés a hosszú, durvaszörű magyar juhval szemben a tömötszörű, kitűnő gyapjút szolgáltatató birkát, — „német-juh“-nak mondja a magyar nép — kezdte előnybe részesíteni. A Németországból behívott juhtenyésztők külön céhet alakítottak és nagy tekintélynek örvendtek [178/253]. Mint tudjuk, Somogy megyében meg is alakult a birkatenyésztő részvénytársaság. Elsőnek a Széchenyi grófok Tarnócán fejlesztették nagyra a birkatenyésztést és ezzel a kanászkirályok uralmának bealkonyult. Itt is, ott is keletkezik egy kis tisztás az erdő mélyén, összeróják a birkaaklot, s megjelenik a juhász bojtáraival. Rendesebb, békésebb, törvénytudóbb az erdőnek

ez az új lakója. Belsősomogy csaknem valamennyi falvának irtott határában, az erdő szélén hatalmas nagy juhaklok sorakoznak már a XVIII. sz.-i térképen. Lassan, szívósan és észrevétlenül a hatóság ráteszi a kezét az őspásztorok világára, a somogyi erdőkre is. És ami az ősi nomád pásztoréletből fennmaradt, ettől fogva egyre-másra pusztul. Ismét újraéledt a betyárvilág a szabadságharc után. Az elnyomatás korszakában az erdő népének megfélemezésére külön ulánus századot és vadászászlóaljat raktak Belsősomogyba. Ez a vitéz sorkatonaság sehogyan sem birt a somogyi betyárokkal. Ezek kezében a kisbalta félelmetesebb fegyver volt, mint az osztrák hátultöltő puskája. El is rendelte a hatóság egész Somogyon kiható érvényességgel, hogy senki fia baltával ne találtaassék. Még az úri nép kocsisainak sem volt szabad a kocsin szekercét tartani, mire pedig az erdőben szükség lehetett olykor-olykor. Ennek a betyártársadalomnak azonban megvolt a maga külön becsülete. Megható, érdekes történeteket tudnak mesélni erről a leltűnt világról Somogy megye öreg emberei.

Az erdőrengetegek belsejében több helyen üzték a *szénégetést*, készítettek *hamúzsirt*. Amikor pedig a sertést mindinkább kiszorította helyéből a juh, a makkosok gubacstermése is jól jövedelmező kereskedésnek lett az alapja. Gyékényes lakói Szlavónia felé az erdő sok mindenféle termékével kereskedtek. Csurgó piacán rengeteg gyapjút, gubacsot hoztak forgalomba. A heresznyeiek ugyancsak fával, szénnel kereskedtek. Nagybajom vidékén egyébként is virágzó volt az állattenyésztés, künn a határban svájci tehenészetet és két csikótelepet is találunk a régi térképen.

A XVIII—XIX. század gazdasága.

Belsősomogy irtásain a homokos talaj szorgalmas munkát kívánt. Megtermette a búzát is, leginkább azonban ennek a vidéknek a *rozsja* lett híres, legfőképpen a K-i és É-i részen. Bőven termelt a hajdina és a tengeri is.

Szépen lehet látni a XVIII. sz.-i térképen, hogy az irtásfalvak hogyan keletkeztek. *Mikén* pl. 1784-ben mindössze egy tucat ház és 3 malom van a patak mentén. Körülötte egy kevés szántóföld, legelő, azután csupa sűrű erdőség. Talán még szebb példa *Besenyő*, Mikétől D-re. Itt kerek, kicsiny irtás közepén apró tavacsok körül szétszórtan fekszik a 20 egyéné-

hány boronás ház. Tiposus erdei település, utca nélkül. Innen egyenest D-re a Hamuházi-csárda alatt következik Szulok, ez a nagy német falu. Eredetileg ezek a német telepesek szénégetők voltak. Lassan megbarátkoztak a feneketlen futóhomok megművelésével és attól kezdve híres földéhes nép lett a szulki. Valahogyan gazdasági közösségbe jutott a szomszédos Kálmánca népével, a szulki katolikus sváb, a kálmáncai református magyarral. Kálmáncsán az a szólás járta: „dolgozzon helyettem a szuloki sváb“. És a szulki Németladig is elment egy-egy hétre munkába és megtakarított pénzéből egyre vásárolta a földet. Határa ma a leghíresebb somogyi *dohánytermő* vidék. Élelmességére vall, hogy újabban az erre nem alkalmas, silány homokon már szőlőtermeléssel is kísérletezik.

Szépen megfigyelhetjük továbbá pl. *Felsősegesden* a földművelés és állattenyésztés régi módját. A ház körül a kertek öve, azontúl mindjárt a szántóföldek, a domboldalban a szőlők következnek. A falutól néhány száz m-nyire É-ra nagy *közös gabonapajta* áll magában. A Sió partján pedig, ugyancsak elég távol a falutól, nagyszámú istállót találunk egy csomóban.

Híres volt Csökölytől Csokonyáig a *len*, melyből annyi termett, hogy az asszony nép nem győzte feldolgozni. A csökölyiek évente mintegy 150 mázsa lenmagot szoktak eladni. Szülője ellenben ennek a vidéknek nagyon kevés volt. Tulajdonképpen csak a böhönyei dombokon termett, de ezeknek vörösborra híres volt. Annál kegyetlenebb ital volt egyik-másik vidéknek erős bora, a *háromemberes* bor, melyet *kórság* és *nyavalya* jelzővel is illetett a somogyi ember.

1784-ben a terület 60% volt erdő, 33% szántó, 6% rét és legelő, szőlő pedig mindössze 1%.

Ipara a vidéknek alig volt. Legfeljebb a csurgói és a még híresebb nagyatádi szürszabókat említhetjük. De a szürposztót leginkább a veszprémi csapóktól szerzik be. Híresek voltak a nagyatádi festők, a csurgói késesek is. Sőt Csurgón még könyvkötőipar is volt.

1720-ban ezen az 1600 km²-nyi óriás területen mindössze 6300 ember élt (km²-kint 4). 1825-ben a lakosság száma már 36.500, a népsűrűség 23, hatszor annyi, mint száz évvel korábban. Ez a népesség 54 községre oszlott meg, melyek között egyetlen város sem volt. Csupán *Berzencén* volt 2000 főnyi a

lakosság. Csurgón már csak 1200, Csökölyön 1600, Gyékényesen és Szulokon 1300. Ezeken kívül mindössze négy faluban haladta meg a lélekszám az 1000-t. A *várostalan megyében* nem is nagyon csodálkozhatunk ezen. Még az a néhány nagyobb település is, amely városias szerephez jutott Somogyban, mint pl. Tapsony, Somogyvár, Kaposvár, Szigetvár, kívül esik Belsősomogyon. De azért Belsősomogy területén is vannak nagyobb központok, rendszeren egy-egy nagyobb uradalom székhelyén. *Pallos-joguk* volt a böhönyei, segesdi, csurgói és csokonyai uradalmaknak. Ezekhez járult később Babocsa, mint járási székhely. *Mezővárosok* voltak: Alsósegösd, Atád, Babocsa, Bélavár, Berzence, Csurgó, Kálmánca, Lábod és Pata.

Területünk ősi magyar népességét a D-en elfekvő református falvakban kell keresnünk. Ez az a népesség, amely a török alatt talán kevesebb bánatalomban részesült. Legkorábban esett török uralom alá és a török saját érdekében és a maga módja szerint kímélte. A többi terület jobban pusztult. Ide hozták a török kiűzése után horvát, vend és német telepeket. A török időből többhelyt maradt kevés rác is. Az idegen települők gyarapították a XVIII. sz.-ban Belsősomogy népességét. A református magyarok és a rácok kivételével a népesség javarésze katolikus volt. A magyarság közé elszórtan letelepítve a veszprémi püspökség derék magyar papjainak vezetése alatt csaknem teljesen megmagyarosodott, a magyarságba felszívódott ez a nép, *Vályi* szerint még a XVIII. sz.-ban horvát többségű Berzence, Henész, Nagyatád, Szenyér, Tarany, melyek azóta mind megmagyarosodtak.

Belsősomogy erdőségei nem voltak a legalkalmasabb területek a *közlekedésre*. Ahol pedig nem volt erdő, ott a futóhomokban sülyedt el tengelyig a szekér. Nem is lehetett itt közlekedni, jóformán csak különleges alkotású *somogyi szekéren*. A fő közlekedési útvonalak nagy ívben kerülték el ezt a nehézkes tájat. Ilyenek voltak a Bajomon, Böhönyén, Vésén, Inkén, Iharosberényen átvezető kaposvár—nagykanizsai főút, az Iharosberény, Senta, Berzence, Babocsának vezető nagykanizsa—szigetvári és a Kadarkúton át, Zselic szélén vezető kaposvár—szigetvári út. Valamennyire járható volt a böhönye—segösd—berzencei út is. Ez volt az egyetlen, amelyik neki merészkedett az erdőség belsejének. Nagy esemény

volt, amikor a XIX. sz. derekán, a Bach-világban a kaposvár—nagykanizsai utat 80 km hosszúságban kemény téglával (kongótégla) kirakták. Ez volt ennek a tájnak egyetlen „kő”-útja, a híres *Klinker-út*. . . . .

A táj mai képe.

A terjeszkedő kultúrának itt az erdőségekkel és a végtelen homoktömegekkel kellett megküzdenie. A változás itt is, úgy mint az egész országban, az ősi állattenyésztés és a rohamosan fejlődő mezőgazdálkodás versengésének a jegyében indult meg.

	szántó	kert	rét	legelő	szőlő	erdő	nádas	nem termő
1784-ben	33%	?		6%	0.9%	60%	—	?
1895-ben	48%	1%	6%	8.5%	0.9%	28%	—	3.8%

Ezek a számok világosan beszélnek. A másfélszázad előtt állott erdőségeknek több mint fele eltűnt a föld felszínéről. Az erdőterület egynegyede szántóföld lett. Csaknem ugyanannyi a legelők és rétek gyarapítására szolgált, ami érthető is. Amíg ugyanis azelőtt az erdőben rengeteg jószág legelt, az összességében szorított erdőség ma már nem ezt a célt szolgálja. A gazdag állatállomány számára tehát legelőről kellett gondoskodni.

Az állattenyésztés nagy fejlődést mutat. Belsősomogy állatállománya

	1895-ben:	1910-ben:
szarvasmarha	37.200	43.000
ló	14.000	15.500
sertés	44.700	59.000
juh	81.000	57.000

A megyei állatállományból a sertések kivételével körülbelül 23% jut Belsősomogyra. Csodálatosképpen a sertésből csak 18%. Világosan mutatja ez azt, hogy a kanászvilág végképpen lejárt. . . . .

Még így is Belsősomogy Dunántúl, a feijérmegyei területek után, a legtöbb birkát táplálja. Bolhás, Felsősegesd, Kivadár, Kutas még a jelen század elején is virágzó juhásztelepek.

Az ipar.

Malom Belsősomogyban a XVIII. sz.-ban is hasonlíthatatlanul kevesebb volt, mint a környező vidékeken. Ezeknek a malmoknak a jelentősége is megcsappant a gőzmalmok korszakában. A legjelentősebb gőzmalmok: Nagyatádon, Erdőcsokonyán, Csökölyön, Csurgón állanak. Kendert, lent számbavehető már csak kevés helyen természetnek. Megálltak a Rinya partján a kallómalmok, eltűntek a szűrszabók, szénégetők. Tagadhatatlan azonban, hogy a belsősomogyi nagybirtokosok támogatásával elég szépen indult a gyáripar fejlődése.

Belsősomogy gyáriparát a következő adatokkal jellemezhetjük: 20 gőz-, henger-, motoros-malma, 3 szeszgára (Henész, Nagykorpád, Somogytarnóca), keményítőgyára (Lábodon), lengyára (Csurgón), tejfeldolgozó telepe (Csurgón), selyem- és zsinórgyára (Nagyatádon), lemezárúgyára (Nagyatádon), fűrésztelepe (Lábodon), botgyára (Berzencén), cementárúgyára (Nagyatádon), végül összesen 11 téglagyára van. A nagybirtokok iparosodására és az elég fejlett vasúthálózat üdvös hatására kell visszavezetnünk ezt az örvendetes körülményt.

Utak, települések.

A Budapest—Fiume és a Nagykanizsa—Gyékényes—Barcs—Szigetvár fővasútvonalon kívül a kaposvár—barcsi és a Balatonszentgyörgy—Marcali felől Nagyatádon át Barcsra vezető szárnyvonalak is átszelik Belsősomogyot. Vasúthálózata tehát elég sűrű. Ezzel szemben úthálózata gyatra. Egyetlen elsőrendű műútja a kaposvár—nagykanizsai. . . . .

A lassú felvirágzásnak megfelelően a falvak szépen terjeszkednek, a népesség száma 100 esztendő alatt megkétszereződött. Az 1825. évi 36.500 lélek helyén 1920-ban 76.000 ember él, a népsűrűség tehát 23-ról 48-ra növekedett. Csurgó közel 5000 lakosával, Berzence és Nagyatád 4000 lakosával, Böhönye és Babocsa 3000-nyi lélekszámmal a legnagyobb települések. A 60 község közül azonban még ma is csaknem a fele, 28, nagyobbreszt csak néhány 100 lakost számláló apró falu.

A községek alakja szerint nagyjában négyféle jellegűt különböztethetünk meg. Köröskörül a dombok aljában hatalmas, nagy falvakat találunk, változatos alaprajzzal. Felső-

somogyinak a Drávára tekintő peremén a lépcsőfokra kinyúló hosszú *utcás* települések a leggyakoribbak. Pl. Somogyudvarhely, Berzence, Bélavár, Vízvár. A barcs—szigetvári részen tarka a kép. Széles egyetlen utca mellé sorakozott két házsor, a legelterjedtebb alak. A belső homokos területen hatalmas nagy egyutcás települések gyakoriak. Ilyen Nagyatád, Csokonya, Visonta, Szulok is többek között. Külön csoportba kell soroznunk az apró *irtástelepek* rendetlen házcsoportját. . . . .

A nagy területen aránylag 60 község csekély számot jelent. A falvak legnagyobb része igen nagy határú, tehát messze esnek egymástól. Vezet valamennyi között Nagybjalom 5000 lakosával, 40.000 kat. holdat mérő óriási határával. De Tarnócának vagy 14.000 holdnyi, Szentának, Erdősokonyának és Lábodnak külön-külön 10.000 holdon felüli határa van.

Földbirtok, népesség.

A XVII—XVIII. sz. birtokos családai közül a legterjedelmesebb birtokai voltak a Török, Várady, Sankó, Bakó, Kerecsenyi, Szalay családoknak, a Zrinyieknek, Széchenyieknek, Perneszyeknek és Nádasdyaknak. A XVIII. sz.-ban ezek mellett új nagybirtokos családok jelentkeznek: Inkeyek, Festetichék, Czinderyek, Sárközyek, Turinettiek. A XIX. sz.-ban Belsősomogy legnagyobb birtokosai a Festetich család, a Széchenyi grófok, a Somssichok. A régi családok közül már csupán a Sárközyek, Talliánok, Vésseyek nevével találkozunk.

Belsősomogy óriási területének 60%-a a közép- és nagybirtok kezén van. A tulajdonképpeni középbirtok is kevés van itt. A Festetich-család birtoka közel 60.000 hold, a Széchenyieké 50.000, a Somssichoké is meghaladja az 5000-t. Tehát ez a három család csaknem a terület felét bírja. A nagybirtoknak ez a túltengése a népességi viszonyok sok mindenféle sajátosságát megmagyarázza. Az előbb közöltük a népesség növekedését az utolsó száz esztendőben. Nagyon jellemző, hogy a 36.500-as 1825. évi lélekszám 1880-ban 63.000-ig, 1920-ban ellenben csak 76.000-ig emelkedett. . . . .

1920-ban már 17 községben fogyatkozott meg kisebb-nagyobb mértékben a lakosság száma és további 15 községben a szaporodás megakadt. Ez igen szomorú szám, mert hiszen

azt jelenti, hogy a községek több mint felében szaporodás egyáltalán nem volt. Mindössze 8 olyan van a 60 között, melyben 30%-nál nagyobb a gyarapodás az utolsó 40 esztendő alatt. És ez a szomorú jelenség itt Belsősomogyban nem írható kizárólag az *egyke* rovására. Azokból a falvakból, ahol a dolgos nép semmiképpen sem juthatott földhöz, nagyarányú kivándorlás indult meg Szlavónia felé. Nagyon érdekes, hogy a *kivándorlás* is a református magyarság körében kapott lábra, ugyanabban a néprétegben, melyben az egyke pusztított legjobban. Az ok ugyanaz volt. Ez a józan, takarékoskodó és vagyonosodó „*polgárság*” azt a kevés földet, amit meg tud szerezni, egy kézben óhajtja megtartani, az újabb nemzedékben pedig egyre jobban nő a földéhség. Ezek a tulajdonképpen nem is egészségtelen gazdasági okok vezettek egyszerre a kivándorlásra és az egykére.

A terület *nemzetiségi viszonyairól* csak örvendeteset mondhatunk. Német többségű ma már csak Szulok és Mike, horvátok vannak többségben Heresznyén. A 76.000 lakos közül mindössze 2500 német és 1600 horvát.

Lehetetlen észre nem vennünk, hogy Belsősomogy különböző társadalmi rétegekre tagolt magyarsága, a kanász, a juhász és a földművespolgár, a köznemesi osztály és a főnemesek valami csodás egységbe olvadtak, a magyar őserő diadal-maskodott az időkön. Ez a magyar őserő teremtette meg a kanász klasszikus alakját éppúgy, mint a református szellemi értékeket, a tudós Kálmáncsehi Sánta Mártont, Horhi Juhász (Mélius) Pétert, Sztárai Mihályt, Baksay Sándort. De ugyanez a szellem és erő tett meg számos somogyi nemesi kúriát az elnyomatás idejében nemzeti, irodalmi és tudományos központtá; ilyenek: Sárközy István kúriája Nagybjajomban, ahol áll egyébként Horváth Ádám háza és ahol Virág Benedek született, a Csépánok jákói kúriái, Czindery László németladi, Somssich Miklós sárdi, Somssich Imre miki kúriája, de ugyanez a magyar szellem hatotta át a somogyi főnemeseket is, amikor a Festetichek Csurgón, a Széchenyiek Tarnócán, báró Sina Henészen megalapították hírneves mintagazdaságukat.